

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

ДЗЮМАН НАТАЛІЯ ПЕТРІВНА

УДК 811.161.2'367.626 (043.3)

**СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СФЕРА ЗАЙМЕННИКА
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ**

10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник –

кандидат філологічних наук, доцент
ДУДКО Ірина Володимирівна,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова, професор
кафедри української мови.

Офіційні опоненти:

доктор філологічних наук, професор
ГОРОДЕНСЬКА Катерина Григорівна,
Інститут української мови НАН України,
завідувач відділу граматики;

кандидат філологічних наук, доцент
ХАРЧЕНКО Світлана Василівна,
Національний університет біоресурсів
і природокористування України,
доцент кафедри української та
класичних мов.

Захист відбудеться “ 13 ” жовтня 2015 року о 12⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.25 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий “   ” вересня 2015 року.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Гальона Н.П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Займенники посідають особливе місце в граматичній системі української мови. Вони становлять різноплановий, неоднорідний лексико-граматичний розряд слів з особливим частиномовним статусом, класифікаційне відділення якого ґрунтується на традиції та інтуїтивному сприйнятті. Попри надзвичайно важливу роль займенників у мові й мовленнєвій практиці, суперечливі для внутрішньої системної організації їхні риси зумовили різні, часто кардинально протилежні підходи до витлумачення і кваліфікації частиномовної природи, лексико-семантичних та граматичних характеристик, функціонального призначення цих слів, а також спричинили дискусію щодо визначення займенникового статусу. Займенник вирізняється з-поміж інших повнозначних частин мови особливою денотативною сутністю, загальнокатегорійною дейктичною функцією, семантичною своєрідністю, неоднорідністю граматичних категорій, що полягає в співвідносності форм окремих його розрядів та спільності морфологічних ознак і властивостей, синтаксичних функцій з іменниками, прикметниками, числівниками та прислівниками, а також виразними словотвірними та функціональними можливостями.

Проблеми займенника в українській мові частково порушено у працях Л.А. Булаховського, І.Г. Матвіяса, П.О. Петрової, Й.О. Дзензелівського, І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської, М.Я. Плющ, В.М. Ожогана, О.Г. Межова, І.В. Дудко та інших дослідників. Вагомий внесок у розробку питань, пов'язаних із займенниковими словами в інших слов'янських мовах, зробили такі мовознавці, як В.В. Виноградов, І. Пете, О.М. Селіверстова, Г. Кржижкова, Л.Я. Маловицький, Р. Ружичка, Н.О. Янко-Триницька, Є.М. Сидоренко, М.О. Шелякін, Т.М. Ніколаєва, М.І. Откупщикова, О.В. Падучева та ін.

Проте низка питань залишається недостатньо висвітленою, зокрема визначення місця займенника у системі частиномовних класів слів, проблема складу займенників, їх класифікації, з'ясування диференційних семантико-функціональних ознак займенників різних розрядів і підгруп одного розряду, з'ясування первинних (власне-займенникових) і вторинних (невласне-займенникових, тобто використання займенників у сфері інших частиномовних класів та у функціональних зонах нечастиномовних класів одиниць) формально-синтаксичних функцій займенників різних семантичних розрядів. Важливими є аналіз займенників як виразників певних семантико-синтаксичних відношень і компонентів відповідних синтаксем, дослідження їхньої транспозиції, з'ясування валентних зв'язків і функцій займенників у структурі словосполучення і речення. На часі потреба дослідження семантико-синтаксичної поведінки займенника в українській мові, вивчення його валентних можливостей, семантичної специфіки та особливостей функціонування в мові, визначення функцій займенників у структурі словосполучення, з'ясування ролі займенникових слів у семантико-синтаксичній і формально-синтаксичній організації простого речення, а також дослідження транспозиційних процесів у складі прономінативів. Цим зумовлено **актуальність пропонованого дослідження.**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Напрямок дисертації відповідає науковій проблемі кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова “Лінгводидактичний опис функціонування української мови”, що передбачає дослідження семантико-синтаксичних особливостей займенників сучасної української літературної мови та специфіки їх функціонування. Тема кандидатської дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 9 від 21.01.09) і Науковою координаційною радою “Українська мова” НАН України (протокол № 48 від 05.05.09).

Мета дослідження полягає в з'ясуванні семантико-синтаксичної сфери займенника в сучасній українській літературній мові.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- узагальнити сучасні погляди мовознавців на займенник і обґрунтувати теоретичні засади його аналізу;
- простежити функціональну співвіднесеність займенникових слів з різними частиномовними класами слів;
- установити функції займенникових слів різних семантичних розрядів як структурних компонентів словосполучення;
- визначити особливості валентних зв'язків займенникових слів на тлі валентності дієслівних предикатів;
- створити типологію займенникових предикатних синтаксем;
- систематизувати займенникові субстанціальні синтаксеми;
- з'ясувати специфіку займенникових слів як репрезентантів функцій компонентів семантико-синтаксичної структури речення;
- проаналізувати формально-синтаксичні функції займенникових слів різних семантичних різновидів у структурі простого речення.

Об'єктом дослідження є займенникові слова як функціональні компоненти словосполучень і семантико-синтаксичної та формально-синтаксичної структури речень.

Предмет дослідження – функціональна реалізація займенникових слів у структурі синтаксичних одиниць.

У роботі використано такі **методи і прийоми лінгвістичних досліджень**: *описовий*, що ґрунтується на зовнішній (*логіко-психологічні прийоми, міжрівнева інтерпретація*) та внутрішній (*парадигматична і синтагматична методика*) інтерпретації мовних одиниць і явищ (у виокремленні займенників, їх кваліфікації, визначенні їхнього складу, класифікації; інтерпретації граматичних властивостей, семантичних особливостей та семантико-граматичних функцій займенників у простому реченні; описі їх функцій як головних і залежних компонентів у структурі словосполучення, як головних і другорядних членів речення, як виразників предикатних і субстанціальних синтаксем); *структурний* (*прийоми дистрибутивного і трансформаційного аналізу*) – для з'ясування валентних зв'язків займенникових слів на тлі валентності дієслівних предикатів, дослідження транспозиційних процесів у їхньому складі, для встановлення співвідношень між

формально-синтаксичною і семантико-синтаксичною структурою речення, між займенниковим вираженням членів речення та займенниковими синтаксемами); а також *прийоми компонентного, контекстного аналізу і методика функціонального аналізу* (з метою дослідження особливостей реалізації семантики та функціонування займенників залежно від контексту).

Опис фактичного матеріалу здійснено з урахуванням двох основних принципів – від функцій (значення) до засобів (форми) і від засобів (форми) до функцій (значення).

Джерела фактичного матеріалу Матеріалом дослідження стали конструкції із займенниковими словами, дібрані з текстів різних функціональних стилів сучасної української мови, усної народної творчості, різноманітних словників.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що це перша спроба цілісного і системного аналізу семантико-синтаксичної сфери займенника на матеріалі текстів різних стилів і жанрів, виконаного на засадах функціональної і традиційної граматики. Для створення повного і об'єктивного уявлення про цю сферу окреслено склад займенника в українській мові; описано транспозиційні процеси займенників різних лексико-семантичних розрядів; встановлено функції займенникових слів різних семантичних розрядів як структурних компонентів словосполучення; з'ясовано специфіку займенникових слів як репрезентантів функцій компонентів семантико-синтаксичної структури речення; визначено особливості валентних зв'язків займенникових слів на тлі валентності дієслівних предикатів; створено типологію займенникових предикатних синтаксем; систематизовано займенникові субстанціальні синтаксеми; визначено первинні (власне-займенникові) і вторинні (невласне-займенникові) формально-синтаксичні функції займенників різних семантичних розрядів у структурі простого речення.

Теоретичне значення дисертації полягає в тому, що вона містить важливі теоретичні узагальнення про специфічну денотативну природу й особливий статус займенника у системі лексико-граматичних класів слів; дискусійні питання його кваліфікації; різноаспектність підходів щодо класифікації займенників; їхню роль і функції у структурі словосполучення та семантико-синтаксичній і формально-синтаксичній організації простого речення. Аналіз семантико-синтаксичної сфери займенника на основі інформативно важливого фактичного матеріалу значною мірою доповнює відомості про його місце і роль у системі мови та комунікативній практиці.

Практичне значення. Дисертація містить інформацію, необхідну для підготовки підручників і посібників з граматики української мови для середньої та вищої освіти; для викладання шкільного та вищівського курсу сучасної української літературної мови; для написання курсових, дипломних і магістерських робіт студентами філологічних спеціальностей.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження висвітлено у доповідях на Міжнародній науковій конференції “Розвиток словникового складу та граматичного ладу української мови у зв'язку з демократизаційними та глобалізаційними процесами” (Рівне, 15-16 жовтня 2009 р.); Всеукраїнській конференції “Сучасна україністика: наукові парадигми мови,

літератури та документознавства” (Київ, 22-23 жовтня 2009 р.); Читаннях, присвячених 90-ій річниці від дня народження доктора філологічних наук, професора Степана Пилиповича Бевзенка (Київ, 28 жовтня 2010 р.); Міжнародній науковій конференції “Лексичні та граматичні одиниці: функціонально-семантичний і комунікативно-прагматичний аспекти” (Київ, 20 травня 2011 р.); Міжнародній науковій конференції “Системний аналіз функціонування мовних одиниць” (Київ, 22-23 вересня 2011 р.); Лінгвістичних студіях молодих дослідників (пам’яті професора К.Ф. Шульжука) (Рівне, 16-17 лютого 2012 р.); Науково-практичній конференції “Сучасне українознавство: здобутки і перспективи” (Київ, 22-23 березня 2012 р.); Міжнародній науковій конференції “Лінгвістичні і лінгводидактичні аспекти функціонування української мови в Україні та за кордоном” (Київ, 11-12 жовтня 2012 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції “Лінгвістичне портретування сучасного соціуму” (Вінниця, 15-16 листопада 2012 р.); Jahrbuch der IV. Internationalen virtuellen Konferenz der Ukrainistik “Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht”. Reihe: Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik. Bd. 2013 Herausgegeben von Olena Novikova, Peter Hilkes, Ulrich Schweier. Verlag Otto Sagner (München – Berlin, 2014); II Міжнародній науково-практичній конференції “Документ, мова, соціум: теорія та практика” (Київ, 10-11 квітня 2014 р.); Міжнародній науковій конференції “Функціональна природа тексту як лінгвосеміотичного, комунікативного і мовно-мисленнєвого утворення” (Київ, 16-17 жовтня 2014 р.); на засіданнях кафедри української мови та на звітних наукових конференціях викладачів і аспірантів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (2008-2015 рр.).

Публікації. Зміст роботи викладено в 7 статтях автора, опублікованих у фахових виданнях, що належать до переліку наукових фахових видань України, та в 3 публікаціях у зарубіжних фахових виданнях, серед яких 1 стаття – електронний ресурс.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаної літератури (261 позиція), списку використаних джерел і їх умовних скорочень, додатків. Загальний обсяг роботи – 249 сторінок, основний зміст дослідження викладено на 199 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У *вступі* обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено предмет та об’єкт аналізу, сформульовано мету та завдання дисертаційного дослідження, зазначено наукову новизну роботи, окреслено теоретичне й практичне значення одержаних результатів та форми їх апробації.

У *першому розділі* – “**Теоретичні засади дослідження займенникових слів у сучасному мовознавстві**” – розглянуто основні спроби кваліфікації займенникових слів та визначення їхнього місця в системі частиномовних класів слів; узагальнено погляди мовознавців на статус займенникових слів в українській мові; визначено підходи до проблеми складу цього лексико-граматичного класу; розглянуто класифікації займенників у традиційному та новітньому висвітленні; з’ясовано

основні способи поповнення класу новими займенниковими одиницями; схарактеризовано функціональну транспозицію одиниць інших лексико-граматичних класів до займенників.

Займенники були об'єктом досліджень переважно у зв'язку з вивченням їхньої історії (С.П. Бевзенко, Г.І. Малишко), стилістичних функцій (В.С. Ващенко, О.С. Шевчук), синтаксичних функцій (І.Г. Матвіяс), явища прономіналізації (Й.О. Дзензелівський, В.Ф. Сич), місця в граматичній структурі сучасної української мови (В.М. Ожоган). У працях багатьох мовознавців порушено проблему складу, класифікації, семантики та функціонування займенників в українській мові (Л.А. Булаховський, І.Р. Вихованець, А.П. Грищенко, І.В. Дудко, П.О. Петрова, М.Я. Плющ, В.Г. Шехтер). За останнє десятиріччя у вітчизняному мовознавстві з'явилася низка досліджень, що висвітлюють різні проблеми текстових функцій займенникових слів (Г.В. Волчанська, Т.П. Матвійчук), їхніх словотвірних, семантико-граматичних та функціональних особливостей (Г.В. Скриник, С.С. Терещенко). Займенники розглядають у зв'язку з аналізом міжчастиномовної транспозиції та функціональної омонімії (Л.В. Бондаренко, С.В. Соколова); як вторинні носії валентності, валентні партнери та факультативні поширювачі інших частин мови (О.І. Ващенко, В.М. Ожоган); як репрезентанти субстанціальних і предикатних синтаксем у семантико-синтаксичній структурі речення (О.Ф. Ледней, О.Г. Межов, В.М. Ожоган, Я.М. Степаненко); як засоби апеляції (М.С. Скаб).

Семантичну та функціональну особливість займенників відображають різні лінгвістичні терміни для називання цього класу слів. Так, уживають запозичене з латинської мови *прономінатив* (*pronomen* – “замість імені”), *займенник* (у традиційному витлумаченні) і *займенникове слово* (з новітніх лінгвістичних позицій). Особливість частиномовного статусу займенників пов'язана передусім з їхньою семантикою: займенники не називають предмети, ознаки, кількості, ознаки ознак, а лише дають найзагальніше уявлення про них і співвіднесені зі словами-номенами – іменниками, прикметниками, числівниками, прислівниками. Підставою для традиційного виокремлення займенників як самостійної частини мови слугувала їхня дійктивна функція.

У новітньому мовознавстві займенникові слова співвіднесені з чотирма класами самостійних частин мови і розподілені між ними, що виявилось у кваліфікації їх як займенникових іменників, займенникових прикметників, займенникових числівників і займенникових прислівників. У зв'язку з цим можна говорити про узагальнено-вказівну семантику кожної окремої групи. Займенникові іменники (*він, вона, воно, я, ти, ми, ви, все, хто, дехто, ніхто, що, щось, абищо, ніщо*) характеризуються найбільш узагальненою предметністю і використовуються для опосередкованого позначення предметів певної ситуації або попереднього контексту, наприклад, *Чесць тому, хто коло горна важким молотом кує* (М. Рильський). Займенникові прикметники (*цей, той, такий, мій, твій, свій, наш, ваш, їхній, якийсь, кожний, усякий, який*) також набувають потрібного семантичного наповнення у відповідному контексті і вказують на ознаку предмета взагалі, тобто мають узагальнено-якісне значення, наприклад, *Яким голосом, якими словами озватися до вас, щоб ви почули мою ніжну подяку сина?* (О. Донченко); *У всякого*

Мусія своя затія (Нар. творч.). Займенникові числівники (*стільки, стільки-то, скільки, скільки-небудь, скількись, хтозна-скільки, ніскільки, стільки ж*) характеризуються узагальнено-кількісним значенням, наприклад, *Учитель. Просте, звичайне слово, яке щодня повторюємо і ми, і наші діти. А скільки воно таїть у собі найкращих, незабутніх спогадів! Скільки пов'язано з ним вдячних перемог і звершень у кожної людини!* (В. Кучер). Займенникові прислівники (*тут, там, туди, тепер, зараз, тоді, потім, досі, так, як, де, куди, чому, навіщо, подекуди, де-не-де, по-моєму, по-їхньому, скрізь, всюди, ніде, ніколи, так само, тоді ж*) слугують узагальненою вказівкою на ознаку дії або ознаку ознаки, наприклад, *Ніколи я не знав, що так люблю – до болю, до смертельного жалю – понад Дніпром сріблісті верболози; З-над річки лине пісня голосна, а тут, біля гостинної веранди, іде безкровна лагідна війна червоної та білої троянди* (М. Рильський). І.Р. Вихованець зазначає, що займенники формують особливу систему “слів-субститутів” (слів-замінників), які, крім того, виявляють значеннєву, морфологічну і синтаксичну спільність із відповідними частинами мови.

Визначальною особливістю семантики займенникових слів, окрім спільної узагальнено-вказівної функції, є її абстрактний характер. Займенникам властива невизначеність предметного значення кореня, відсутність номінативних відношень, надзвичайно широке і загальне значення, що й формує абстрактний характер їхньої семантики. Крім того, дослідники займенникової семантики вважають, що займенникам притаманна вторинна номінативність, яка реалізується в межах комунікативного акту: займенникові слова називають предмети, ознаки чи кількості через наявну уже назву або вказують на них тільки в умовах відповідної ситуації спілкування. У процесі мовлення в певній ситуації займенники стосуються справжніх осіб, речей та ознак.

На відміну від інших самостійних частин мови, займенник становить замкнену групу із досить невеликим словниковим фондом, що має давнє походження та поповнився відносно новими одиницями внаслідок афіксації, словоскладання та прономіналізації.

Афіксальним способом утворилися займенники, в яких до займенникової основи приєдналися препозитивні форманти *де-, аби-, будь-, хтозна-, казна-, ні-, не-, бозна-, від-, з-, ін-, по-, на-* (*казна-хто, бозна-куди, невідь-де, будь-як, деколи, неабиякий, відусюди, інколи, повсюди, настільки*) або постпозитивні форманти *-сь, -будь, -небудь* (*хтось, десь, який-небудь*), наприклад, *Ні, він хотів усе або нічого!* (Леся Українка); *Хтось відчинив хатні двері* (О. Довженко).

Словоскладанням (юктапозицією) утворилися нові займенники, в яких поєдналися ті самі (*хто-хто, що-що, де-де*), антонімічні (*туди-сюди, сюди-туди*) або синонімічні (*так-сяк, десь-інколи, десь-колись*) слова, наприклад, *Христя метнулася сюди-туди, знайшла два огірки, одрізала шматок хліба і подала хлопцеві* (Панас Мирний); *Що-що, а біда завше здибає* (Нар. творч.). Редуплікація основ може бути ускладнена інтерфіксацією: *хто-не-хто, де-не-де, коли-не-коли, як-не-як*.

Склад займенникових слів поповнюється й унаслідок транспозиції, що полягає у функціональному уподібненні одиниць інших лексико-граматичних класів до займенників. Прономіналізація, тобто перехід у займенники, відбувається, коли

нейтралізується лексичне значення слова певної частини мови і воно набуває узагальнено-вказівної семантики. В українській мові зафіксовано прономіналізацію іменників: *То не проста річ, Самійле, — щастя побачити наяву* (М. Стельмах); *Наш пан — добрий чоловік...* (О. Стороженко); *Людей питає, а свій розум май* (Нар. творч.); числівників: *Посідали, почали розмову. Про одне, про друге...* (С. Васильченко); *Не вороги, бо ми однієї крові і віри!* (М. Вінграновський); *І не було від нього ні одного листа більше* (У. Самчук); *На пероні залишились одні поранені й перелякані музиканти* (О. Корнійчук); *За кулеметом, на самому краю урвища, лежав один-однісінький солдат у мадярському жовтому обмундируванні, але босий* (О. Гончар); прикметників: *Се річ не власна, се громадська справа* (Леся Українка); *Цілу осінь переносив я на пристані мішки, сіль, рибу* (М. Кропивницький); *Попереду жінка в сірому, а за нею жінка в синьому; поруч з останньою їхав Септар* (М. Коцюбинський); *Чути уривки розмов, окремі фрази, вигуки* (С. Васильченко); *Ці хлопці не вміють відрізнити королівської грамоти від першого-ліпшого папіря* (З. Тулуб); *Полк мав... діяти певний час децентралізовано* (О. Гончар); прислівників: *Зробили змовини, а там* (у знач. “пізніше”) і *весілля справили* (Марко Вовчок); На думку С.В. Соколової, прислівники мають неповну транспозицію, оскільки, прономіналізуючись, зазнають лише категорійних та семантичних змін, залишаючи незмінними в слові синтаксичну роль та морфологічне оформлення.

Прономіналізація займенників часто має епізодичний, тобто оказіональний, характер, оскільки їхнє займенникове значення зумовлене вживанням у певних мовленєвих актах і наданням особливих стилістичних відтінків висловленню.

За традиційною класифікацією (відповідно до функціонально-семантичних особливостей) виділяють 9 груп (розрядів) займенників: особові, зворотний, присвійні, питальні, відносні (іноді останні дві групи об’єднують в одну), вказівні, означальні, неозначені та заперечні.

У новітніх дослідженнях запропоновано інші критерії групування займенникових слів. Зокрема, займенники об’єднують в три групи: дейктичну, анафоричну і квантитативну (кванторну), у межах яких виділяють відповідні значеннєві розряди, що в різних граматиках мають різні термінологічні найменування. Підставою для такого групування слугували однойменні функції займенникових слів. За іншою класифікацією, займенники розподіляються за тими мовними «смыслами», які вони позначають.

У другому розділі “Функції займенників у структурі словосполучення” проаналізовано сурядні та підрядні словосполучення із займенниковим компонентом; встановлено функції займенникових слів різних семантичних розрядів як структурних компонентів словосполучення; з’ясовано типи семантико-синтаксичних відношень у словосполученнях із займенниковими словами; визначено різновиди підрядних словосполучень за морфологічним вираженням головного і залежного компонента, роль якого виконують займенники.

Займенники як слова з узагальнено-вказівним значенням можуть конкретизуватися лексично повноцінними словами, організовуючи з ними такі синтаксичні структури, як словосполучення. Різні семантичні розряди займенників,

співвідносних із самостійними частинами мови, виконуючи роль головних або залежних компонентів словосполучення, виявляють певні особливості поєднання з іншими словами для вираження відповідних семантико-синтаксичних відношень.

У сурядних словосполученнях, де займенники поєднуються між собою за допомогою сполучників сурядності, реалізуються чотири типи семантико-синтаксичних відношень: єднальні, зіставно-протиставні, розділові та градаційні. Компонентами таких словосполучень виступають займенникові слова усіх семантичних розрядів, виконуючи в реченні роль однорідних членів.

У словосполученнях з єднальними відношеннями, оформленими сполучниками *і, й, та* (в значенні *і*), *ні...ні, ані...ані*, займенники вказують на осіб, предмети, ознаки, які є однорідними, однотипними в якомусь певному плані і виступають суміжними учасниками тієї самої ситуації, наприклад, *Ані я, ані ти не змінимо сього!* (О. Кобилянська); *І в Вас, і в нас Хай буде гаразд!* (В. Лагода); *Не забудемо нікого і нічого* (Л. Костенко).

Зіставно-протиставні відношення виражають об'єднання двох контрастних, несумісних, протилежних понять, позначуваних займенниковими та іншими повнозначними словами, з'єднаними переважно за допомогою сполучника *а*, рідко – *але, зате, проте, однак, та* (в значенні *але*), наприклад, *Садок не твій, а батьківський* (І. Нечуй-Левицький); *Тепер так: зроби кому вигоду, а собі клопіт...* (М. Коцюбинський); *Не хто, а що може зупинити цю страшну війну* (З газети).

Розділові відношення виражають семантику роздільності, чергування або й взаємного виключення понять, на які вказують займенникові слова (іноді в поєднанні з іншими повнозначними лексемами), і реалізуються за допомогою сполучників *або, чи, або...або, чи...чи, не то...не то, чи то...чи то, то...то*, наприклад, *Вони порпалися нишком у тих руїнах, немов шури, то тут, то там* (І. Багрянний); *То нашим, то нашим! Переїжджа сваха!* (В. Нестайко); *Ти мені друг чи хто?* (Л. Денисенко).

У словосполученні із градаційними відношеннями перший компонент інтерпретується як менш важливий, тоді як другий виділяється за ознакою більшої значенневої ваги. Займенники поєднані за допомогою градаційних сполучників *не тільки ... а (але) й, не лише ... а (але) й, як ... так, не стільки ... скільки*, наприклад, *Небезпека ставала невідворотною не тільки для когось, а й для нього* (П. Загребельний); *Не так мене це турбує, як тебе* (А. Яна); *У неї тепер такі інтонації, особливо ж дістається українським мужчинам. Вже навіть не лише депутатам, а всім підряд* (Л. Костенко).

У підрядних словосполученнях із займенниковим компонентом у ролі головного або залежного слова реалізуються всі основні типи семантико-синтаксичних відношень: атрибутивні (*мій будинок, свій час, який день, котра година, весь вечір, кожний випадок, інший знак, абиякий вчинок, який-небудь одяг, чийсь портфель, деякі зауваження, жодне правило, нічий абонемент, те свято, такі умови, щось цікаве, думка всіх, справа кожного, керування по-нашому, розумний такий, червоний якийсь, побитий увесь, такий якийсь*), адвербіальні (*прийти сюди, приїхати тоді, жити тут, працювати тепер, статися тому, вертатися звідтіля, зізнаватися тепер, запитувати колись, здивований казна-*

чому, розуміти по-своєму, лежати на ньому, працювати в ній, захватися за нього, усе повністю, свій занадто) та субстанціальні, що поділяються на об'єктні (*надісланий йому, поширений серед нас, зроблений з нами, відомий їм, кращий від інших, допомога нам, купа всього, море казна-чого, дехто з присутніх, дехто з них, багато всіх, читати щось, писати йому, бачити кого-небудь, малювати щось, заборонити усім, не карати жодного, поважати себе, надихнути наших*) та суб'єктні (*знищений ним, побудований ними*).

За частиномовною належністю головного і залежного компонентів словосполучення із займенниковими словами поділено на групи. У межах тих, де головний компонент виражений займенником, а залежний – іншою самостійною частиною мови, виокремлено словосполучення: займенниково-іменникові (*нам з батьком, я з братом, ніхто з людей, хтось у шапці, щось від містики, хтось із студентів, дехто з учасників*), займенниково-прикметникові (*усе знайоме, що нового, щось надзвичайне*), займенниково-числівникові (*вони всі троє, ми обое, кожний з трьох*), займенниково-займенникові (*ми всі, я сам, такий який, хтось із них, дехто з нас, дещо для тебе, хто з вас, щось від нього, якийсь такий*), займенниково-прислівникові (*такий зовсім, наш явно, всі повністю, усі довкола, усі вкупі, хтось попереду*).

Лексико-семантичні можливості займенників поширюватися іншими частинами мови є досить широкими, а продуктивність цього типу словосполучень зумовлена тим, що займенник як слово із узагальнено-вказівним і узагальнено-предметним значенням може конкретизуватися повноцінними словами всіх лексико-граматичних класів. Різноманітність відношень між сполучуваними елементами в займенникових утвореннях з прийменниково-іменниковою формою пояснюється і семантичним багатством прийменників, синтаксична і семантична роль яких виявляється в зв'язку з лексично повноцінними словами.

Семантичні можливості займенникового слова кожного розряду різні, а приєднання залежного компонента залежить від семантичного наповнення того чи того займенника. З-поміж проаналізованих словосполучень із займенником у ролі опорного слова особливий тип семантико-синтаксичних відношень притаманний, зокрема, займенниково-прикметниковим словосполученням: опорний прономінатив указує на предмет чи особу, а залежний передає його ознаку, властивість (*хтось невідомий, щось цікаве, усе знайоме*). З погляду розмаїття семантичних функцій заслуговує на особливу увагу і функціональна поведінка займенникових слів у сполученнях з числівниками як одиницями з квантитативною семантикою.

У межах словосполучень, де головний компонент виражений повнозначною частиною мови, а залежний – займенником, виокремлено словосполучення: іменниково-займенникові (*чиєсь дитя, якісь жінки, така краса, наш дім, моє життя, цей страх, якийсь сон, інший парубок, світ без нього, шлюб з нею*), прикметниково-займенникові (*вдячний за це, винні у всьому, корисний кожному, невідомий йому, далекий від нас, знайомий з нею, схожий на нього, розумніші за нас*), числівниково-займенникові (*багато нас, двоє з них, один з вас, цих троє, інших два, будь-яких чотири*), прислівниково-займенникові (*гірше всього, важче за все, легко комусь, недалеко від мене, сумно їй, годі тобі, жаль його, нарівні з ним*,

доступно **кожному**), дієслівно- займенникові (*любити всіх, показати себе, не бачити нічого, пишатися цим, сказати комусь, зробити як-небудь*).

Більшість іменниково-займенникових словосполучень – це утворення із залежним словом, вираженим присвійним, вказівним, означальним, заперечним чи неозначеним займенником. Вони посідають значне місце у системі тих словосполучень, між компонентами яких реалізується підрядний зв'язок узгодження, і виконують широкі семантичні функції. Відмінна риса займенникових прикметників від власне-прикметників – це їхня абстрактність, вони лише опосередковано позначають ознаки предмета, не називають їх. Присвійні займенники надають присвійної ознаки особі або предмету, водночас указуючи на стосунки між суб'єктом і об'єктом; вказівні мають виразну дейктичну функцію, що виявляється в характеристиці предметів за їхнім віддаленням (*цей, оцей* – близькість, *той, отой* – віддаленість); функції означальних займенників пов'язані з кількісно-означальною семантикою (займенник *сам (самий)* указує на конкретну кількість предметів і виокремлює їх з-поміж сукупності, *інший* передає семантику протилежності, відмінності, займенники *весь (увесь), усякий (всякий), кожний* указують на всі предмети якогось класу); заперечні займенники охоплюють весь клас осіб, предметів, на який поширюється заперечення; неозначені подають непевну, неточну, нечітко окреслену характеристику предметів. Наприклад, *Григор похмурнів і якийсь час помовчав* (А. Головка); *Проте якби дійшло до діла, то й сам Іван не погодився б так жити на землі* (М. Руденко); *Нічий погляд не причарує, нічиє тіло не запахне марципаном...* (П. Загребельний); *Чортові дивно стало на цей страх* (В. Шевчук); *Свій білий плащ накинув я на плечі...* (І. Драч).

Функціонально-семантична специфіка прикметниково-займенникових та числівниково-займенникових словосполучень, у порівнянні з іншими прикметниковими та числівниковими словосполученнями, виявляється в їхній лексико-граматичній узагальненості, абстрактності, невизначеності, що зумовлені семантикою займенників. У прикметниково-займенникових словосполученнях реалізовані переважно об'єктні відношення, наприклад, *Я був особисто знайомий з нею* (І. Лисенко); *Я чесна перед тобою* (В. Вільний). Числівниково-займенникові словосполучення залежно від семантики числівникового компонента можуть означати точну або неозначену кількість предметів та осіб, наприклад, *Мало нас, та це — дарма* (П. Грабовський); *Троє їх, а довкруг така пустельність* (Ю. Мушкетик). У позиції означення опорного слова – збірною або кількісного числівника, займенникові прикметники вказують на належність (*мої троє*), близькість/віддаленість (*ці двоє, ті десять*), узагальнення кількості (*усі п'ять*); невизначеність обраної кількості (*які-небудь триста*).

У прислівниково-займенникових словосполученнях виникають переважно об'єктні, просторові та часові відношення.

Дієслівно-займенникові словосполучення виявляють найширший спектр семантичних функцій і виражають суб'єктні, об'єктні, інструментальні, адресатні локативні, часові, просторові та інші відношення, що зумовлено широкими семантичними та синтагматичними властивостями дієслова.

У синтаксичній системі української мови словосполучення із займенником у ролі головного або залежного компонентів функціонують досить активно, виступаючи необхідним будівельним матеріалом для речень-висловлень та виконуючи важливі функції в комунікативному процесі.

У *третьому розділі* – **“Роль займенникових слів у семантико-синтаксичній та формально-синтаксичній організації простого речення”** – з’ясовано специфіку займенникових слів як репрезентантів функцій компонентів семантико-синтаксичної структури речення; визначено особливості валентних зв’язків займенникових слів на тлі валентності дієслівних предикатів; подано типологію та семантико-синтаксичну характеристику займенникових предикатних синтаксем, систематизовано займенникові субстанціальні синтаксеми, проаналізовано формально-синтаксичні функції займенникових слів різних семантичних різновидів у структурі простого речення.

Відомо, що просте речення складається з двох типів мінімальних синтаксичних одиниць: членів речення, виділюваних на основі формально-синтаксичних зв’язків, і синтаксем, виділюваних на основі семантико-синтаксичних відношень.

Структура речення семантико-синтаксичного рівня формується знаками семантичної природи – синтаксемами. У формуванні семантико-синтаксичної структури елементарного речення роль організаційного центру виконує предикат, валентністю якого визначено кількість субстанціальних синтаксем. У сучасній українській граматиці синтаксемному аналізу присвячено праці багатьох дослідників, зокрема І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської, А.П. Загнітка, Т.Є. Масицької, О.Г. Межова та інших мовознавців. Сучасні синтаксичні теорії передбачають вивчення синтаксичної семантики, що допомагає значно глибше пізнати співвідношення формально-граматичної та семантичної структури синтаксичних одиниць у їхній нерозривній єдності, але різній організації.

Організаційним компонентом-синтаксемою семантико-синтаксичної структури елементарного простого речення виступає предикат, якому властива така ознака, як семантико-синтаксична валентність. Вона впливає на кількісний і якісний склад субстанціальних синтаксем у семантично елементарному простому реченні.

Займенникові слова в реченні можуть виступати репрезентантами семантико-синтаксичних функцій і предикатних, і субстанціальних синтаксем.

За семантичною ознакою в сучасному українському синтаксисі виділяють такі основні класи предикатів: дії, процесу, стану, якості, кількості, локативності. Функцію предиката найчастіше виконують дієслова, проте функціонують і предикати зі значенням якості та кількості, виражені іменними класами слів (іменниками, прикметниками, числівниками). Займенникові слова, заступаючи ці частини мови і стаючи їхніми лексико-семантичними еквівалентами, перебирають на себе і синтаксичні функції. Переміщуючись у первинну для дієслова синтаксичну позицію, займенникові слова починають уживатися з предикативною семантикою: на формально-граматичному рівні координують із головним членом – підметом, на семантичному – заповнюють свою валентну рамку найрізноманітнішими аргументами (І.Р. Вихованець, В.М. Ожоган).

В українській мові з-поміж різних типів предикатних синтаксем займенниковими словами у структурі семантично елементарного простого речення репрезентовані предикати якості та кількості.

Займенникові предикати якості позначають постійну, внутрішню, незмінну ознаку предмета і здебільшого є одновалентними – відкривають семантико-синтаксичну позицію суб'єкта якості, наприклад, *Пані така, що їй одпочити не дасть* (Марко Вовчок); *Буває інколи в житті – Роздумуєш на самоті: І той – не той, і та – не та* (О. Богачук); *Страшні слова, коли вони мовчать, коли вони зненацька причаїлись, коли не знаєш, з чого їх почать, бо всі слова були уже чиймись* (Л. Костенко).

Залежно від специфічної семантики, притаманної займенникам різних значенневих розрядів, займенникові предикати можуть виконувати функції: предметності-тотожності (вказівки на істоту / неістоту), якщо предикатна синтаксема представлена займенниковими іменниками: *А то залізте на небо: І ми не ми, і я не я*; *Коли я дивлюся на тебе, то мені здається, що ти – так се я, а що я – так се ти* (Т. Шевченко); модифікатора ознаки: *Так ось такий-то був скусний маляр...* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Мій жених був хорошиий такий, Господи!* (Марко Вовчок); посесивності: *Тут кожний камінь – мій, і кожний подих – мій* (Л. Первомайський); *Бо світ цей – наш* (І. Драч). Семантико-синтаксичну функцію посесивної предикатної синтаксеми виконують присвійні займенники *мій, свій, твій, наш, ваш*.

Двовалентні займенникові предикати якості репрезентовані займенниками з узагальненою семантикою міри якості, що конкретизується в контексті. У реченні вони мають семантику співвідносної міри якості, тобто крім значення якості, набувають і значення зіставлення, порівняння, що передбачає правобічну валентність субстанціальної синтаксеми зі значенням об'єкта порівняння. Це дає підстави мовознавцям кваліфікувати їх як предикати якості-відношення, наприклад, *Він такий, як його друг. Іванко зовсім не такий, як його батько*.

Предикати кількості (квантитативні предикати) презентовані групою займенникових числівників та займенникових прислівників, частина яких вказує на точну, означену кількість предметів (*сам, один, ніскільки, стільки ж*), а частина позначає неозначено-кількісну сукупність предметів (*скільки, скільки-небудь, хтозна-скільки*), наприклад, *О, панно Інно, панно Інно! Я – сам* (П. Тичина); *Тепер я тут лишилася сама* (Л. Костенко); *Скоро їх [заробітчани] стільки буде, що їй земля не прогорує...* (О. Гончар).

Отже, в українській мові займенники репрезентують лише предикати якості та кількості, виявляючи варіативність предикатної семантики, пов'язану із значенням займенникових слів.

Субстанціальні займенникові синтаксеми мають такі основні різновиди: суб'єктна, об'єктна, адресатна, інструментальна та локативна, – що свідчить про їхню подібність до субстанціальних синтаксем, виражених іменниками. Займенникова суб'єктна синтаксема поєднується з усіма семантичними і валентними типами предикатів. Найчастіше трапляються конструкції із займенниковими синтаксемами у функції суб'єкта дії та діяльності, рідше – із

функціями суб'єкта процесу, стану, ознаки та кількості, наприклад, *Хтось* ламає лука, *Хтось* розіб'є шолом... (М. Рильський); *Він* був високий і худий (О. Довженко); *Йї* стемніло в очах (Ю. Мушкетик); *Коли* люблять, то неодмінно *хтось* один мучиться і страждає (Є. Гуцало); *Ми* йшли удвох (І. Драч); *І я* сказав: чужинці, дайте спокій; *Усе* цвіте і кланяється літу (Л. Костенко); *Їх* [людей] багато (З газети). Спеціалізованими морфологічними засобами вираження суб'єктних займенникових синтаксем є називний, родовий, давальний та знахідний, рідше – орудний та місцевий відмінки.

Об'єктна займенникова синтаксема сполучається майже з усіма семантичними типами предикатів. Вони визначають такі основні семантичні варіанти об'єктних синтаксем: 1) об'єкт дії: *На третій день* викинула *нас* на чужий берег, прямо в турецьку неволю (М. Стельмах); 2) об'єкт процесу: *Не знаю, хто* мудрував-лукавив *над нею* (М. Стельмах); 3) об'єкт стану: *За що ж ви* гніваєтесь *на мене?* (М. Кропивницький); 4) об'єкт якісної ознаки-відношення: *Хіба* краща є *за тебе?* (Т. Шевченко) тощо. Прономінативи є продуктивним класом слів усіх основних семантичних варіантів об'єктних синтаксем, які виражені основним знахідним відмінком і периферійними родовим, давальним, орудним, місцевим відмінками та прийменниково-відмінковими формами.

Адресатна займенникова синтаксема сполучається з предикатами класу дії із семантикою давання, мовлення, а також повідомлення, показування, пробачення, служіння, волевиявлення. Адресатом здебільшого називають учасника ситуації, на користь чи на шкоду якому відбувається дія. Адресатні синтаксеми виражені такими займенниками: особовими (*мені, нам, тобі, вам, йому, їй, їм*), зворотним (*собі*), заперечними (*нікому, нічому*), неозначеними (*абикому, кому-небудь, казна-кому, будь-кому*) та вказівними (*цьому, цій, цим, тому, тій, тим*), наприклад, *Оддаю тобі* свій завтрашній пай (М. Куліш); *Солдати чітко рапортували йому, повертаючись з вартування* (І. Ле); *Поки що він за все йому* пробачав (Григір Тютюнник). Морфологічними виявами адресатної займенникової синтаксеми є переважно безприйменниковий давальний, рідше – прийменниковий родовий відмінки.

Інструментальну синтаксеми зазвичай членують на семантичні різновиди знаряддя дії, засобу дії та допоміжного матеріалу. Семантичні варіанти інструментальності диференційовані відповідно до типу предиката дії та лексико-семантичних особливостей іменникової лексеми, що посідає припредикатну позицію. Проте інструментальна синтаксема, виражена займенником, через узагальненість та абстрактність його значення має менший семантичний діапазон. У цій позиції переважно трапляються розряди особових займенників в орудному відмінку на позначення предмета, про який ішлося раніше (*ним, нею, ними*) або неозначених (*абичим, чим-небудь, казна-чим, будь-чим, чимось*). У поодиноких випадках синтаксема інструментальності виражена займенниками з ототожнювальним значенням: *чим самим, тим самим, тим же, цим же*, наприклад, *Йому* хочеться і собі що-небудь сказати, *чим-небудь* дівчат посмішити... (Панас Мирний); *Чимось* ти мене причарувала, *Чимось* ти мене приворожила (Є. Грисевич); *Чим* я її (тугу) розведу? (В. Стус); *Дивиться ними* [очима] – як з туману (Григір Тютюнник); *У нього фарби — то слова. Та малювати ними*

можна, Якщо фантазія жива (З журналу). Отже, інструментальні синтаксеми, виражені займенниковими лексемами, лише вказують на предмети, про які йшлося раніше, щоб уникнути повторення, або сигналізують про невизначеність знаряддя дії.

Семантична своєрідність локативних синтаксем, виражених займенниковими словами, пов'язана з типом предиката, особливою семантикою займенника та значною кількістю локативних прийменників. Займенникова синтаксема, як і інші морфологічні різновиди локативних синтаксем, функціонує з основними різновидами локативних предикатів: динамічної локалізації (локативні предикати дії та процесу) та статичної локалізації (локативного стану). Займенникове вираження локативної синтаксеми презентоване семантичними варіантами: 1) зі значенням статичної локалізації, наприклад, *Довкола неї стояла ціла купка дрібних дітей* (І. Франко); *Лежав на чомусь холодному, наче лід* (З газети); 2) з динамічним значенням напрямку і траєкторії руху, наприклад, *Кинулася між них і стала між ними, мов хвиля морська* (У. Самчук); *Люди відразу ж вибігли з нього [вагона], як бджоли з вулика* (З газети).

Систему спеціальних займенникових засобів вираження просторових відношень утворюють: 1) займенникові прислівники зі значенням місця або напрямку руху (*тут, там, сюди, туди, де-небудь, дець, куди-небудь, кудись, хтозна-де, скрізь, ніде, нікуди, нізвідки* та ін.), наприклад, *Дівчина зажуреними очима дивилася кудись* (А. Головка); 2) займенникові словоформи в орудному відмінку на позначення траєкторії руху, наприклад, *Не гаючи часу, скочила на замерзле плесо ріки і кинулась бігти нею вгору* (Народна творчість); 3) прийменниково-займенникові форми (в родовому, давальному, знахідному, орудному та місцевому відмінках): *Прийшов слідом за ним Котляревський...* (П. Куліш); *Попереду нас стояли якісь молоді люди* (М. Рильський); 4) займенниково-співвідносні складнопідрядні речення з просторовою семантикою, наприклад, *А там, де мене чекають, рипає хвіртка тоскно* (І. Драч).

У формально-синтаксичній структурі речення займенники виконують функції всіх членів речення – підмета: *Так ніхто не кохав* (В. Сосюра); присудка: *І тому для мене так трагічно те, що ти чиясь, а не моя* (В. Симоненко); означення: *Дець на дні мого серця заплела дивну казку любов* (П. Тичина); додатка: *Мене любов ненависті навчила* (Леся Українка); обставини: *Тут же стояв двоповерховий мурований з круглою баштою палац* (М. Бажан). Водночас займенникові слова виявляють власні функціонально-синтаксичні особливості, виконуючи роль узагальнювальних слів, нечленованих речень, компонентів складного речення як засобів вираження підрядного зв'язку, компонентів поширеного звертання тощо.

На формально-синтаксичному рівні речення предикатна синтаксема корелює з присудком, а субстанціальні синтаксеми – з підметом та другорядними членами речення.

ВИСНОВКИ

Специфічність займенника як частини мови пов'язана насамперед із його особливим денотативним статусом, загальнокатегорійною дейктичною (вказівною) функцією, граматичною природою, суть якої полягає в співвідносності форм окремих його розрядів та спільності морфологічних ознак і властивостей з іменниками, прикметниками, прислівниками та числівниками, а також виразними словотвірними, синтаксичними особливостями, широкими стилістичними та функціональними можливостями. Займенники позбавлені конкретно виявленого матеріального змісту; вони вказують на предмети, ознаки чи кількості, не називаючи їх, дають лише найзагальніше уявлення про них через співвіднесення з лексично повнозначними словами. Традиційне потрактування займенників як самостійного лексико-граматичного класу поширене в багатьох загальнотеоретичних працях, проте в більшості сучасних студій займенникові слова виділяють лише як підклас у складі відповідних частин мови.

На основі диференційованої частиномовної семантики, формальної подібності до самостійних частин мови і з урахуванням додаткової семантичної ознаки – узагальнено-вказівної функції займенники витлумачено як різнорідні займенникові слова, співвіднесені з повнозначними іменними частинами мови і у зв'язку з цим диференційовані на займенникові іменники, займенникові прикметники, займенникові числівники та займенникові прислівники. Займенникові іменники становлять у граматичній системі мови підклас із найбільш узагальненою семантикою предметності, сигналізуючи, що йдеться про предмет чи особу; займенникові прикметники вказують на ознаку предмета, передаючи водночас загальну (категорійну) граматичну частиномовну інформацію; займенникові числівники *узагальнено* увиразнюють семантику кількості; семантична своєрідність займенникових прислівників *полягає в тому*, що вони опосередковано позначають узагальнену ознаку дії або ознаки взагалі, пов'язуючись із конкретною ситуацією.

Займенники різних семантичних розрядів, виконуючи роль головних та залежних компонентів, виявляють особливості сполучуваності з іншими словами в складі словосполучень для вираження певних семантико-синтаксичних відношень. У сурядних словосполученнях із займенниковими компонентами реалізуються такі типи семантико-синтаксичних відношень: єднальні, зіставно-протиставні, розділові та градаційні; у підрядних – атрибутивні, субстанціальні й адвербіальні. За частиномовною належністю головного і залежного компонентів словосполучення із займенниковим словом розрізняють займенниково-іменникові, займенниково-прикметникові, займенниково-числівникові, займенниково-займенникові, займенниково-прислівникові, а також іменниково-займенникові, прикметниково-займенникові, числівниково-займенникові, прислівниково-займенникові та дієслівно-займенникові словосполучення. Атрибутивні словосполучення із займенниковим іменником як головним компонентом і залежним прикметником, де займенник указує на предмет чи особу, а прикметник передає його ознаку, конкретизуються певною мірою лише в процесі мовлення, а зміст стрижневого

слова компенсується в контексті за рахунок суміжних об'єктів чи суб'єктів. Поєднуючись із кількісними і порядковими числівниками, займенники утворюють атрибутивні словосполучення абстрактно-якісного типу. Займенниково-займенникові словосполучення уподібнюються за моделлю творення до словосполучень субстантивного і ад'єктивного типів, а тому можуть розглядатися як окремо, так і у складі зазначених.

Морфологічна семантика займенникових слів у словосполученні має свої особливості і увиразнюється типом синтаксичного зв'язку; унаслідок взаємодії морфологічної семантики компонентів словосполучення між собою і з типом їхнього синтаксичного зв'язку створюється певний різновид синтаксичної семантики словосполучення, який нашаровується в кожному випадку на його конкретне лексико-фразеологічне значення. Поширювати семантику головного компонента-займенника можуть переважно якісно-означальні, рідше – просторові та часові прислівники. Семантичні відношення між іменником і підпорядкованим займенниковим прикметником мають атрибутивний характер, а залежний компонент таких словосполучень виражений присвійним, вказівним, означальним, заперечним чи неозначеним займенником. Прикметниково-займенникові словосполучення із залежним словом, вираженим здебільшого групою займенникових іменників та рідше – займенникових прикметників, семантично майже не відрізняються від ад'єктивних словосполучень із залежним іменником, хоч лексико-граматична узагальненість і абстрактність займенників впливає і на семантичну структуру цих словосполучень. Числівниково-займенникові словосполучення залежно від семантики числівникового компонента можуть означати точну, неозначену та приблизну кількість істот або предметів. У прислівниково-займенникових словосполученнях визначальним у семантико-синтаксичних відношеннях (атрибутивних, об'єктних чи обставинних) є прислівник. Дієслівно-займенникові словосполучення відзначені багатством лексико-семантичних різновидів безприйменникових і прийменниково-відмінкових форм залежного компонента.

Займенникові слова як репрезентанти предикатів мають лівобічну і правобічну валентності. Пронімінативні предикати завжди взаємодіють з аргументами-суб'єктами, що засвідчує їхню одновалентність. Правобічна валентність регулює заповнення відкритих позицій іменними компонентами облігаторно чи факультативно, залежно від семантичної неповноти займенникового предиката, який у плані кількісного вияву валентних властивостей визначено як двовалентний. У семантико-синтаксичній структурі речення займенники виступають репрезентантами предикатних і субстанціальних синтаксем, які у формально-синтаксичній структурі простого речення реалізують головні і другорядні члени. Кількісний та якісний склад компонентів речення визначається семантико-синтаксичною валентністю займенникового предиката. Займенникові слова можуть належати до класу предикатних чи субстанціальних синтаксем семантико-синтаксичної структури речення і заповнюють у його формально-синтаксичній структурі певні позиції.

В українській мові займенники репрезентують такі типи предикатних синтаксем, як предикати якості та предикати кількості. Серед поширених двовалентних предикатів якості, які характеризуються розмаїттям лексичних різновидів позначуваних ними ознак, прономінативні предикати якості представлені тільки одним типом – предикатами з узагальненою семантикою міри якості, що конкретизується в контексті. Займенникові предикати відповідно до правобічної валентності вимагають облігаторної субстанціальної синтаксеми з функцією об'єкта. Як нерегулярні функціонують займенникові предикати-дулексиви, що характеризуються подвійною залежністю. Периферію становлять займенникові предикати, репрезентовані прийменниково-відмінковими прономінативними формами, що поєднують у собі предикатно-об'єктні та предикатно-обставинні функції. Присубстантивні ад'єктивні прономінативи, виконуючи функцію предиката якості, можуть одночасно вказувати на посесивні відношення. На периферії перебувають займенникові предикати зі значенням кількості.

Субстанціальні займенникові синтаксеми мають семантику суб'єкта, об'єкта, адресата, інструмента і локатива. Займенникова суб'єктна синтаксема, передаючи зміст реальної предметності, поєднується з усіма семантичними і валентними класами предикатів, тому загальне значення суб'єкта конкретизується в окремих його різновидах відповідно до типу значення та форми вираження. Найчастіше використовуються конструкції із займенниковими синтаксемами у функції суб'єкта дії, рідше із функціями суб'єкта процесу, стану, ознаки та кількості. Суб'єктні займенникові синтаксеми в граматичній структурі української мови мають спеціалізовані морфологічні засоби вираження – називний, родовий, давальний та знахідний відмінки. Обмеженіше функцію суб'єкта дії виражають займенникові синтаксеми, виражені орудним та місцевим відмінками. Займенникова суб'єктна синтаксема стоїть у сильній для неї формально-синтаксичній позиції підмета, що позначає активного виконавця дії, носія процесу, стану, ознаки та кількості. Вона може виступати і в позиції другорядного члена речення.

Об'єктну займенникову синтаксему вирізняють: об'єктна семантико-синтаксична функція в реченні; правобічна валентна припредикатна позиція; сполучуваність переважно з такими семантичними типами предикатів: дії, стану, процесу, якісної ознаки-відношення та локативними; наявність основного (знахідного відмінка) і периферійних (родового, давального, орудного, місцевого відмінків та прийменниково-відмінкових форм) морфологічних варіантів; типова формально-синтаксична позиція додатка.

У семантико-синтаксичній структурі простого речення української мови адресатна займенникова синтаксема сполучається з обмеженою групою дієслівних предикатів дії, виражених переважно дієсловами лексико-семантичної групи давання та мовлення, які потребують таких обов'язкових семантичних компонентів, як суб'єкт, об'єкт та адресат, де адресатом дії є особа чи група осіб. Морфологічним виявами адресатної синтаксеми, вираженої займенниками, є здебільшого безприйменниковий давальний.

Займенникові інструментальні синтаксеми сполучаються насамперед з предикатами фізичної дії і опосередковано позначають інструменти та засоби, за

допомогою яких здійснюється дія. Вони вказують на невизначений предмет або на певні предмети в певній ситуації з попереднього контексту. Морфологічними варіантами інструментальної синтаксеми, вираженої займенниками, є безприйменниковий орудний, рідше – прийменниковий місцевий та знахідний відмінки.

Семантичні різновиди займенникової локативної синтаксеми представлені значеннями статичної локалізації та динамічної локалізації (напрямку руху та шляху руху). Морфологічними варіантами локативної синтаксеми є прийменниковий місцевий, знахідний, родовий, давальний та орудний відмінки. Семантична своєрідність займенникових локативних синтаксем зумовлена семантичною природою предиката, лексико-семантичними властивостями займенників та локативних прийменників, які, сполучаючись із займенниками, групуються навколо семантичної осі контактність – дистантність, статичність – динамічність, спрямованість – неспрямованість.

На формально-синтаксичному рівні речення предикатна займенникова синтаксема співвідноситься із складеним іменним присудком, суб'єктна та об'єктна – з підметом або додатком, адресатна, інструментальна та локативна синтаксеми корелюють з другорядними членами речення. Синтаксична сфера займенникових слів у сучасній українській літературній мові охоплює насамперед їхню семантико-синтаксичну сферу, тобто кваліфікацію прономінативів як виразників предикатних і субстанціальних синтаксем, та формально-синтаксичну сферу, де вони постають як виразники головних і другорядних членів у структурі простого речення.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

1. *Дзюман Н.П.* Семантико-граматичні та функціональні особливості займенникових слів / Н.П.Дзюман // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова: Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови : збірник наукових праць / відп. ред. М.Я. Плющ. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – Вип.5. – С. 146-149.

2. *Дзюман Н.П.* Займенникове вираження предикатних синтаксем у семантико-синтаксичній структурі речення / Н.П.Дзюман // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія : Філологія. Збірник наукових праць / гол. ред. Н.Л. Іваницька. – Вінниця: ВДПУ, 2011. – Вип.13. – С.27-31.

3. *Дзюман Н.П.* Займенникове вираження адресатних синтаксем в українській мові / Н.П.Дзюман // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова : Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови : збірник наукових праць / відп. ред. М.Я. Плющ. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – Вип.7. – С. 160-164.

4. *Дзюман Н.П.* Функції займенника у сполученні з числівником / Н.П.Дзюман // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова : Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови :

збірник наукових праць / відп. ред. М.Я. Плющ. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – Вип.8. – С. 18-22.

5. *Дзюман Н.П.* Займенникове вираження локативних синтаксем в українській мові / Н.П.Дзюман // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. – К.: Університет «Україна», 2012. – Вип.24. – С.177-197.

6. *Дзюман Н.П.* Займенникове вираження суб'єктних синтаксем у семантико-синтаксичній структурі речення / Н.П.Дзюман // Вісник Львівського університету. Серія: Філологія. – Львів, 2012. – Вип.52. – С.30-37.

7. *Дзюман Н.П.* Займенникове вираження об'єктних синтаксем у сучасній українській літературній мові / Н.П.Дзюман // *Dissertationes Slavicae: Sectio Linguistica. Studies in Slavic Philology.* XXX. – Szeged: JATEKress, 2013. – С. 45-55.

8. *Дзюман Н.П.* Займенникове вираження інструментальних синтаксем в сучасній українській мові [Електронний ресурс] / Н.П.Дзюман // *Illuminazioni: Rivista di Lingua, Letteratura e Comunicazione.* – n. 24 (aprile-giugno 2013). – pagg. 41-56. – Режим доступу до журн.: <http://ww2.unime.it/compu>, <http://compu.unime.it>.

9. *Дзюман Н.П.* Субстантивация займенників в сучасній українській літературній мові / Н.П.Дзюман // *Jahrbuch der IV. Internationalen virtuellen Konferenz der Ukrainistik “Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht”.* Reihe: Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik. Bd. 2013 Herausgegeben von Olena Novikova, Peter Hilkes, Ulrich Schweier. Verlag Otto Sagner, München – Berlin, 2014. – S. 62-66. ISBN (eBook): 978-3-86688-479-3

10. *Дзюман Н.П.* Партикуляція займенників в сучасній українській мові / Н.П. Дзюман // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова : Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови : збірник наукових праць / відп. ред. М.Я. Плющ. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. – Вип.11. – С. 92 – 94 .

АНОТАЦІЯ

Дзюман Н.П. Семантико-синтаксична сфера займенника в сучасній українській літературній мові. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2015.

У дисертації виконано комплексний аналіз семантико-синтаксичної сфери займенників різних лексико-семантичних розрядів. Подано функціональну співвіднесеність займенникових слів з різними частиномовними класами слів. Установлено функції займенникових слів різних семантичних розрядів як структурних компонентів словосполучення. З'ясовано специфіку займенникових слів як репрезентантів функцій компонентів семантико-синтаксичної структури речення. На тлі валентності дієслівних предикатів визначено особливості валентних зв'язків займенникових слів та створено типологію займенникових предикатних синтаксем. Систематизовано займенникові субстанціальні синтаксеми. Проаналізовано формально-синтаксичні функції займенникових слів різних семантичних різновидів у структурі простого речення.

Ключові слова: займенник, транспозиція, словосполучення, валентність, предикатна синтаксема, субстанціальні синтаксеми, головні і другорядні члени речення.

АННОТАЦІЯ

Дзюман Н.П. Семантико-синтаксическая сфера местоимения в современном украинском литературном языке. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2015.

Диссертационное исследование посвящено комплексному описанию семантико-синтаксических особенностей функционирования местоимений разных лексико-семантических разрядов. Обоснован статус местоимения в системе частей речи, определены лексико-семантические разряды в современном украинском литературном языке, проанализированы семантико-грамматические и функциональные особенности.

Отмечено, что трактовка местоимений (местоименных слов, прономинативов) как отдельного класса слов стала традиционной и достаточно распространенной во многих общетеоретических трудах. Основанием для выделения местоимений как самостоятельной части речи служила их дейктическая функция. Однако на основании дифференцированной семантики части речей, формального подобия местоимений и других частей речи, а также с учетом дополнительного семантического признака – указательной функции, многие ученые не выделяют местоимение как отдельный лексико-грамматический класс слов, а рассматривают их в составе соответствующих частей речи как отдельную подгруппу, различая местоименные существительные, местоименные прилагательные, местоименные числительные, местоименные наречия. Такой взгляд приобрел особую популярность в новейших грамматических студиях.

Анализ языкового материала с учетом традиционных и современных концепций дал возможность определить, что, в отличие от других самостоятельных частей речи, местоимение представляет собой замкнутую группу с достаточно небольшим словарным фондом, которая пополнялась относительно новыми единицами в результате аффиксации, словосложения и транспозиции.

В работе исследованы транспозиционные процессы, связанные с прономинализацией, суть которой заключается в функциональном уподоблении единиц других лексико-грамматических классов (в частности, имён существительных, числительных, прилагательных, наречий) местоимениям.

Комплексно проанализированы и описаны словосочетания с местоимением в роли главного и зависимого слова. Охарактеризованы типы семантико-синтаксических отношений и синтаксических связей в словосочетаниях с местоимениями. Проанализированы семантические процессы, исследована природа морфологических вариантов. Отмечено, что каждая из моделей словосочетания определяется лексико-семантическим набором главных компонентов и их распространителей, оттенками семантических отношений между элементами

словосочетания, средствами и показателями грамматической связи между ними. Особенности предложных структур прослеживаются преимущественно в сфере синтаксических функций косвенных падежей.

Установлено, что лексико-семантические возможности местоимений распространяться другими частями речи достаточно широко. Местоимение как слово с обобщенно-указательным и обобщенно-предметным значением может конкретизироваться знаменательными словам всех лексико-грамматических классов, образуя с ними многочисленные синтаксические структуры.

Определен статус предикатных и субстанциальных синтаксем, выраженных местоименными словам, в структуре предложения. В зависимости от семантических типов управляющих предикатов выделены семантические разновидности синтаксем. Выяснено лексическое наполнение синтаксем. Описаны центральные и периферийные падежные и предложно-падежные средства выражения семантико-синтаксической категории предиката, субъекта, объекта, адресата, инструмента и локатива.

Представлена сравнительная характеристика функционирования местоимений в семантико-синтаксической и формально-синтаксической структуре простого предложения.

Ключевые слова: местоимение, транспозиция, словосочетание, валентность, предикатная синтаксема, субстанциальные синтаксеммы, главные и второстепенные члены предложения.

SUMMARY

Dziuman N.P. Semantic-syntactic sphere of pronoun in the modern Ukrainian literary Language. – Manuscript.

Dissertation for scientific degree of Candidate of Philological sciences, speciality 10.02.01 – Ukrainian language. – National M.P. Dragomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2015.

The dissertation is devoted to the complex analysis of semantic and syntactic spheres of the functioning of pronouns of different lexical-semantic groups. The functional relation of pronominal words to the different classes of parts of the speech has been presented in the work. The functions of pronominal words of various semantic groups as structural components of the phrase have been established. The specific features of pronouns as the representatives of the functions of the components of the semantic-syntactic structure of the sentence have been clarified. The features of the pronoun's valence have been defined and the typology of pronominal predicate syntaxemes has been formed. The pronominal substantial syntaxemes have been systemised. The formal-syntactic functions of pronominal words of various semantic types in the structure of a simple sentence have been analysed.

Key words: pronoun, transposition, phrases, valence, predicate syntaxeme, substantial syntaxemes, principal and secondary parts of a sentence.